

HANA YOUNIS

Institut za historiju, Univerzitet u Sarajevu

SMRTNI SLUČAJEVI TOKOM HADŽA U MEKKU KROZ PRIMJERE IZ GRAĐE VRHOVNOG ŠERIATSKOG SUDA U SARAJEVU U PERIODU AUSTROUGARSKE UPRAVE

Sažetak

U ovom radu se analizom smrtnih slučajeva tokom putovanja na hadž iz Bosne i Hercegovine i nazad, u pojedinim godinama austrougarske okupacije, nastoji ukazati na važnost i kompleksnost ovog pitanja. Ova problematika u historijskom kontekstu marginalno je zastupljena u dosadašnjoj naučnoj literaturi, stoga je cilj ovim radom ukazati na osnovu dokumenata Vrhovnog šeriatskog suda u Sarajevu, na broj umrlih, razloge i način smrti, na ono što je od materijalnih dobara bilo kod njih, ali i posljedice koje je ostatak porodice u domovini ponekad preživljavao. Analizom ovih pitanja indirektno se oslikavaju uslovi na putovanju, materijalni status hadžija iz Bosne i Hercegovine, ali i međusobni odnos hadžija i zvanične vlasti u periodu austrougarske okupacije.

Ključne riječi: hadž, Mekka, smrt, ostavine.

Godine 1878. članom 25 Berlinskog ugovora Austro-Ugarska je dobila prava da okupira BiH. Time se za muslimansko stanovništvo, koje je stoljećima odlazilo na hadž u granicama istog Carstva, situacija znatno promijenila. Nova vlast je uspostavila sistem putem kojeg se vršio nadzor nad novouspostavljenim institucijama u koje su spadale i vjerske institucije. Pitanje hadža bilo je od posebne važnosti, tako da je organizovanju odlaska i povratka hadžija posvećena posebna pažnja.¹

S obzirom na udaljenost, uslove putovanja, te zdravstveno stanje ne samo u časnim mjestima Mekki i Medini nego i kod hadžija koji su dolazili iz cijelog svijeta, odlazak na hadž u jednu ruku je uvijek podrazumijevao mogućnost da je to put bez povratka. Toga su bili apsolutno svjesni svi koji

1 Važan rad o odlasku na hadž iz BiH u periodu austrougarske okupacije napisao je Zijad Šehić; on između ostalog pojašnjava da je vlast poduzela razne mjere predostrožnosti. Jedna od njih je bila i izdavanje putovnica, a od 1881. i putnih listova za koje je morao postojati jamac. Tako je evidencija o putnicima bila olakšana. Zijad Šehić, *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika u Meku u doba austrougarske uprave 1878-1918*, u: Saznanja, Časopis za historiju 2, god. 2/2008, Tuzla, str.69

su kretali na hadž. Zbog toga je tradicionalno svaki hadžija prije polaska iz rodnog mjesta, pisao vasiijetnamu i tražio halala, opraštao se od porodice, rodbine i prijatelja.²

Iako je smrtnost na hadžu oduvijek bila prisutna, neophodno je istaći da je u 19. stoljeću došlo do porasta broja smrtnih slučajeva zbog pojave zaraznih bolesti koje su često bile okarakterisane i kao pandemske. Tako je nakon 1831. godine, kada se po prvi put pojavila kolera na hadžu, broj umrlih rapidno porastao, a zaštita od zaraznih bolesti došla u prvi plan zemalja iz kojih su muslimani putovali na hadž u Mekku.³ Problem kolere se pokušavao riješiti formiranjem posebnih sanitarnih komisija, čiji su članovi predstavljali zemlje iz kojih su hadžije dolazile. Godinu dana nakon katastrofalne pandemije kolere koja se pojavila tokom hadža 1865. godine, kada je, kako navodi Michael Wolfe, samo u junu umrlo 15.000 hadžija, održana je Treća međunarodna sanitarna konferencija u Istanbulu.⁴ Konferencija je završena 13.02.1866. godine i na njoj je dogovoreno da se postave karantene u El-Toru, El-Wajhu i Suecu, i pet sanitarnih postaja, tri na afričkoj obali, a po jedna u Džidi i Yenbu.⁵ Također je dogovoreno da boravak u karantenama treba biti propisan na 50 dana. Godine 1892. nakon održavanja sanitarne konvencije u Veneciji regulisan je i prijevoz između Azije i Europe u toku perioda hadža.⁶ Venecijanskom konvencijom dogovoreno je da se brodovi u kojima ima bolesnih ili postoji sumnja da se neko bolestan nalazi u njima moraju zaustaviti u karanteni kako bi ih doktor pregledao, a prtljag dezinfikovao. Prema istim odredbama i kompletan brod se morao pregledati.⁷

U periodu između Prve sanitarne konferencije u Parizu i Venecijanske konvencije Bosna je promijenila status iz osmanske pokrajine u teritorij

2 Halaliti se ili tražiti oprost od porodice, rodbine, prijatelja i poznanika je tradicionalni običaj koji se poštovao stoljećima. Da je bilo izuzetno važno halaliti se sa svom rodbinom ukazuje i jedan dokument upućen Zemaljskoj vladi od nekog Lakote koji je najvjerojatnije bio državni zaposlenik, te je tražio dopust od 14 dana kako bi se „po običaju halalio“ sa rodbinom u Pljevljima i Rogatici, prije polaska na hadž. Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH) Vrhovni šeriatski sud Sarajevo (dalje VŠS), F, kutija br.160, 1896/6

3 Vidi: *One Thousand Roads to Mecca: Ten Centuries of Travelers Writing about the Muslim Pilgrimage*, uredio Michael Wolfe, knjiga dostupna na: <https://books.google.ba/books?id=OE1kCQAAQBAJ&printsec=frontcover> (26.02.2016)

4 Ibid

5 David Long, *The Hajj Today: A Survey of the Contemporary Pilgrimage to Makkah*, knjiga dostupna na: <https://books.google.ba/books?id=2Uk3Gh6xrUUC&printsec=frontcover> (06.03.2016) str. 71-72.

6 Ibid

7 Vidi: Pratik Chakrabarti, *Medicine and Empire: 1600-1960*, str. 91, knjiga dostupna na: <https://books.google.ba/books?id=BFAdBQAAQBAJ&printsec=frontcover> (28.04.2016)

pod austrougarskom okupacijom. Tako su mjere i odluke proklamovane na konvencijama postale aktuelne i za austrougarsku vlast, koja je u sklopu monarhije u međuvremenu dobila znatan broj muslimana.⁸ Shodno tome, Zemaljska vlada kao najviši organ uprave nastojala je posebnim odredbama regulisati sve segmente vezane za hadž u Mekku, te uspostaviti sistem putem kojeg će dobivati podatke o kretanju i stanju hadžija tokom putovanja iz BiH do Mekke i nazad.

U radu *Putovanje hadžija u periodu austrougarske uprave* Zijad Šehić je ukazao da je broj hadžija varirao iz godine u godinu, te da je upravo zbog zdravstvenih razloga u određenim godinama dolazilo do zabrane povratka hadžija sve dok se epidemija kolere ne bi potpuno završila.⁹ Svjesna da se mjere zabrane teško mogu kontrolisati, austrougarska vlast je preferirala blaži nadzor tako što je kontrolisala zdravstveno stanje hadžija preko posebnog ljekara koji je bio zadužen za pregledanje i nadzor njihovog zdravstvenog stanja. Postavlja se pitanje koliko su oni mogli pomoći bolesnim hadžijama, s obzirom da su ih pregledali tek po završetku obreda, u Džidi? Cilj je očito bio samo ustanoviti zdravstveno stanje hadžija prije povratka na teritorij Austro-Ugarske.¹⁰ Međutim, tokom obavljanja tog zadatka i sami ljekari su često obolijevali. Tako je 1891. godine dr. Makanec Julije otputovao kao službeni ljekar u Džidu, gdje je „malo prije Kurban-bajrama“ u 37 godini života preminuo od tifusne groznice.¹¹

8 Austrougarska je zvanično priznala islam kao religiju 15.07.1912. godine. Zakon dostupan na: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsk&datum=19120304&seite=00000875>

9 To se desilo 1897. i 1899. godine. Tim povodom je list *Bošnjak* na naslovnoj stranici objavio tekst u kojem je, pored pojašnjenja koliko je kuga opasna i prenosna bolest, pojašnio da „Naša visoka zemaljska vlada.... nije stavila nikakve zapreke našijem hadžijama, koji biše hotjeli kako svake tako i ove godine da idu na hadž u Mekku,“ napomenuvši da ako bi došlo do pojave kuge ili kolere tokom obavljanja hadža „ne bi se našijem hadžijama povrata u Evropu dopustijo sve dotlen, dokle god ne bi tamo kuga prestala harati, a kad god bi him se povrata i dozvolijo, sigurno him se ne bi dozvolilo, da išta sa sobom donesu, nego bi im se sva prtija i odijelo na određenom mjestu spržilo...“ Vidi: Zijad Šehić, *Putovanje bosanskohercegovačkih hadočasnika*, str.73: Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje GHB), Fond periodika, *Bošnjak*, List za politiku, pouku i zabavu, br.5, god. VII, 04. februar 1897, str.1

10 Na to ukazuju i mnogobrojne izjave hadžija, u kojima se bez obzira na zdravstveno stanje ne spominju ovi liječnici.

11 Julije Makanec je bio rodom iz Zagreba, a u Sarajevo je doselio 1879. godine. Radio je kao ljekar, a od 1884. godine bio je gradski zakupnik. U historiografiji je ostao zapamćen kao osnivač lista „Bosnische Post“ i predsjednik Muzejskog društva u Sarajevu, koje je bilo preteča osnivanju Zemaljskog muzeja. Njega je na dužnosti ljekara za hadžije naslijedio dr. Justvn Karlinski, sreski liječnik. GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, god. XIV, br.91, 05.08.1891, str.3

Da je slanje ljekara bilo samo djelimično rješenje bila je svjesna i bečka vlast, koja je pokušavala kontrolisati širenje zaraznih bolesti i ograničavanjem ulaska u BiH na određenim graničnim prijelazima gdje bi se hadžije mogle još jednom pregledati.¹²

Dakle, kompletna procedura, od registracije onih koji žele otići na hadž pa do njihovog povratka, odvijala se pod nadzorom bečke vlasti. U tu svrhu je Zemaljska vlada putem Vrhovnog šeriatskog suda dobivala spiskove osoba koje imaju namjeru obaviti hadž. Tako je svaki kotarski šeriatski sud spisak sa ličnim imenima, tačnim mjestom stanovanja i zanimanjem prosljeđivao Vrhovnom šeriatskom sudu koji je dalje podatke slao na uvid Zemaljskoj vladi.¹³ Međutim, neophodno je istaći da ovi spiskovi nisu uvijek morali biti apsolutno tačni jer je postojala mogućnost odlaska na hadž iz dijelova Osmanskog carstva.¹⁴ Ovdje je potrebno skrenuti pažnju da su se njihovi smrtni slučajevi, kao i onih koji su bili zaposleni na području Hidžaza, ali i onih koji su godinama ostajali na tim prostorima razlikovali u tome što se od ljudi sa spiskova očekivalo da odu i vrate se organizovano, te da o njihovom kretanju vlast bude upoznata putem konzularne mreže, dok su ostali imali znatno komplikovaniju proceduru proglašenja umrlim, a samim tim i ostavinsku raspravu.¹⁵

12 Godine 1890. Nezir ef. Škaljić je ostavio detaljan izvještaj o putovanju na hadž. On je između ostalog opisao kako su hadžije kad su došle u Sisak i prije ukrcavanja na voz za Sarajevo doživjele neugodnosti od strane vlasti koja je, u strahu od prenošenja zaraznih bolesti, insistirala da im se ograniči kretanje. Škaljić je to opisao na slijedeći način: „... krenusmo iz Trsta, a 7. rano u Sisak prispijesmo gdje smo se radi rastavljanja stvari, a svakako da stignu sa drugog vlaka zadržati morali, na kolodvoru nadjosmo g. liječnika i upravitelja tamošnje policije, sa nekoliko stražara, te nakon pregledanja, ostaviše nas pod stražom t.j. ulice, koje vode u grad stražari posjedaše da koji od hadžija u grad otiša nebi, a nama samo III čekaonica otvorena bijaše, na pitanje odgovori Station-schef da je u I i II čekaonicu unići zabranjeno, kao i u grad ići. Mi pako potražismo trgovca, na kojega naše stvari iz Trsta upućene bijahu, te ga zamolismo, da stvari otvori, i koje iz Siska za Banjaluku idu rastavi, da mi dalje putovati možemo, nato isti trgovac odgovori da se to do sutra učiniti ne može, usljed čega mu na znanje dadosmo, da glede toga i postavljene straže, i zatvora čekaonica, telegrafična tužba odma slijedi, tad se trgovac povratio, ali odma sa g. liječnikom i upraviteljem policije i to dodje te se straža odkloni, čekaonice i stvari otvoriše g. liječnik htjede da sanduke otvara i stvari i nas šprica, ali kad doznade da to bez daljnijeg pitanja biti ne može povuče se od te namjere, ali ipak je pri našem polasku u III čekaonicu hadžije nekakvom vodom špricao, usljed čega se ogorčenje kod hadžija opaziti mogaše.“ ABiH, Zemaljska vlada Sarajevo (dalje ZVS) Inv.br. K2.Š.12-8

13 Vidi: ABiH, ZVS, Inv.br.83 šifra 111/1904

14 Šehić u spomenutom radu također ukazuje da je postojala mogućnost dobivanja „putne isprave za Tursku, te bi odatle sa turskim putnicima tajno pošli u Meku.“ Zijad Šehić, *Putovanje bosanskohercegovačkih hadočasnika*, str.73-74

15 O svima njima je nadležni kotarski šeriatski sud morao više puta slati upite, ne samo Vrhovnom šeriatskom sudu nego i šeriatskim sudovima u mjestima gdje su boravili, umrli

Sagledavanje neminovnih problema koje je putovanje na hadž nosilo sa sobom u mnogome rasvjetljava razloge smrti i odnos spram njihove ostavine. Svjesna ove činjenice, Zemaljska vlada je prema preporuci bečke vlasti pokušala regulisati zakonskim odredbama način putovanja. Tako je nekoliko godina ugovarana plovidba između Trsta i Džide od strane austrijske vlasti i pomorskih kompanija, a to je utjecalo na povoljniju cijenu prijevoza.¹⁶ Međutim, to nije bilo dovoljno jer su hadžije putovale i kopnenim putem, te je njihovo putovanje uglavnom ostajalo nepoznanica za vlast.¹⁷ Stoga je bilo neophodno uspostaviti sistem nadgledanja i obavještavanja o stanju hadžija tokom putovanja, što je Zemaljska vlada 1896. godine detaljno regulisala odredbom o obavezama reisu-l-hudžadža i vasi-muhtara.¹⁸ Iako se u dokumentima jasno vidi da je funkcija reisu-l-hudžadža praktikovana i prije ove godine, ona je navedenom odredbom dobila formu službenog izaslanika austrijske vlasti.¹⁹ Za taj posao reisul-hudžadž je dobivao određeni novčani iznos.²⁰

Međutim, neophodno je napomenuti da imenovanje reisu-l-hudžadža nije bilo obavezno, na što upućuje rečenica iz odredbe o vasi-muhtarima u kojoj Zemaljska vlada upoznaje šeriatske sudove sa obavezama reisu-l-hudžadža za 1897. godinu i dodaje: „-za slučaj ako ga bude imenovala-„.²¹ Analiza ovog dokumenta također ukazuje da, iako je reisul-hudžadž zvanično bio vođa tokom putovanja, to ne znači da su sa njim putovale sve hadžije. On je obično

ili imali članove porodice, što je odugovlačilo ostavinsku raspravu. Vidi: ABiH, VŠS, kutija br.178, 1911/92, F, kutija br.165, 1899/4, F, kutija br.176, 1909/48

- 16 Tako je *Sarajevski list* 1904. godine obavijestio čitaoce da je bečka vlast dogovorila sa pomorskim društvom „Austrijski Loyd“ da bosanskohercegovačkim hadžijama „dozvoli novčana olakšica za putovanje iz Trsta u Džidu na svojim vaporima.“ Zahvaljujući tom dogovoru, hadžije iz Bosne do Džide su mogle putovati po cijeni „od okruglo 55 kruna i to bez hrane,“ kao putnici „na kuverti,“ objasnivši da će ih put koštati „ako idu željeznicom do Trsta 90 kruna dakle polovicu više.“ GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, godina XIV, br.50, 15.12.1904, str. 3
- 17 Potrebno je napomenuti da su u periodu obavljanja hadža pored austro-ugarskog konzulata u Džidi i konzulati u Smirni, Izmiru i Istanbulu bili u međusobnom stalnom kontaktu kako bi se svi neophodni podaci ažurirali. Vidi: ABiH, VŠS, F, kutija br.160, 1895/46, E, kutija br.78,1896/28, F, kutija br.162, 1896/62
- 18 ABiH, VŠS, A, kutija br. 1, 1896/2
- 19 Aladin Husić spominje da je 1559. godine bosanske hadžije predvodio „emiru-l-hudžadža“ tako da se funkcija „reisu-l-hudžadža“ može posmatrati kao nastavak višestoljetne tradicije koju je austrougarska vlast uklopila u svoj sistem. Vidi: Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, Sarajevo: El-Kalem, 2014, str.87: ABiH, VŠS, A, kutija br.1, 1896/2
- 20 Tako je u novembru 1906. godine Visoko c. i k. Zajedničko ministarstvo u Beču imenovalo Ibrahima H. Husejnovića iz Konjica za reisu-l-hudžadža za 1907. godinu. Husejnović je za obavljanje navedene funkcije dobio 1000 kruna, koje su mu isplaćene odmah nakon imenovanja. ABiH, ZVS, Inv.Br.146 šifra 11-263
- 21 ABiH, VŠS, A, kutija br.1, 1896/2

bio na čelu jedne grupe, ali je pri dolasku u Mekku predstavljao sve prisutne bosanskohercegovačke hadžije. Biti na čelu svih hadžija podrazumijevalo je da je osoba ugledna i obrazovana, a posao reisu-l-hudžadža počinjao je prije odlaska na hadž. On je pismeno pokušavao olakšati putovanje i boravak hadžijama na časnim mjestima koja su se posjećivala tokom hadža. Reisul-hudžadž je ujedno bio odgovorna osoba koju su austrougarski konzulati kontaktirali tokom putovanja i boravka u karantenama. Sve do usvajanja odredbe o obavezama reisu-l-hudžadža 1896. godine oni su bili zaduženi i za ostavine umrlih hadžija.²² Navedena obaveza tada je prešla na vasi-muhtare koji su preuzeli ključnu ulogu ukoliko dođe do smrtnog slučaja.

Osnovni zadatak vasi-muhtara bio je preuzimanje imovine koja se nalazila kod umrlih hadžija, ali je način preuzimanja i popis imovine u praksi zavisio od samog vasi-muhtara.²³ Možemo reći da je to bio njihov tradicionalni zadatak na koji ukazuje i Aladin Husić u svom istraživanju o hadžu u doba osmanskog perioda.²⁴ U periodu nakon austrougarske okupacije, od 1878. pa sve do 1896. godine, vasi-muhtari nisu tu imovinu nosili sa sobom u BiH nego su je predavali najbližem carskom i kraljevskom konzulatu.²⁵ Posebnom odredbom donesenom navedene godine regulisano je da za slučaj smrti tokom hadža ostavine „u putu umrlih hadžija koje im budu predane (vasi-muhtarima op.a.) ubuduće ne treba da predaju c. i kr. izvanjskim oblastima već valja da ih donesu u Bosnu i Hercegovinu i da ih tu predaju dotičnom nadležnom šeriatskom sudu.“²⁶ Svaki hadžija prije polaska u Mekku trebao je odrediti svog vasi-muhtara. On je bio obavezan vasi-muhtaru „kad u putu opasnost zaprijeti“ saopštiti „koliko gotovine uza se nosi.“ Sam vasi-muhtar trebao je biti pouzdana osoba čiji su „imovinski odnošaji tako povoljni kako će moći odgovoriti za nedostatke koji bi se može bit dogodili.“ On je morao poznavati

22 Istom odredbom regulisano je da će „reisul-hadžadž odsada samo imati nadzirati hadžinske ostavine i rukovanje vasi-muhtara sa njima“ Ibid

23 Pojedini vasi-muhtari su pretraživali i garderobu na umrlom i detaljno zapisivali sve pojedinosti koje su ostale, dok su drugi samo uzimali ono od novca što je ostalo kod umrlog ili što bi im bilo povjereno prije smrti. Uporedi: ABiH, VŠS, E, kutija br.78, 1896/28, F, kutija br.170, 1904/33

24 Husić piše: „U slučaju smrti hodočasnika izvršitelj oporuke „vasi-muhtar“ kojeg hodočasnik odredi preuzima brigu o novcu i stvarima, te izvršenju oporuke. Oni po pravilu dopremaju stvari i predaju ih na dalji postupak, dokumentiranje i podjelu pred šeriatskim sudom.“ Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, str.144.

25 Dokumenti ukazuju da su sve do nekoliko godina pred Prvi svjetski rat konzulati bivali obaviješteni o detaljima smrti hadžije i njegovoj ostavini. Međutim, zapisnici iz 1912. godine pokazuju da se to u praksi promijenilo i da te godine bosanskohercegovačke hadžije sa konzulatima čak ni osnovne podatke nisu podijelili. Ovaj podatak upućuje i na odnos hadžija kao bosanskih podanika naspram političke vlasti i austrijske uprave u godinama pred Prvi svjetski rat. Vidi: ABiH, VŠS, F, kutija br.179, 1912/13

26 ABiH, ZVS, Inv.Br.146 šifra 11-263

i šeriatske odredbe s obzirom da mu je zadatak bio i da podučiti hadžiju kojem je imenovan kao vasi o šeriatskoj podjeli imovine, koju je ukoliko dođe do smrtnog slučaja trebao preuzeti u prisustvu svjedoka.²⁷ Istom odredbom je naloženo da je svaki kotarski šeriatski sud dužan obavijestiti ljude koji su planirali ići na hadž o svim navedenim odredbama.

Putovanje na hadž trajalo je 6 mjeseci.²⁸ To je bio dugotrajan i iscrpljujući put, na kojem su se hadžije susretale i sa izuzetno teškim klimatskim uslovima, što je neminovno ostavljalo posljedice po njihovo zdravstveno stanje.²⁹ Najdetaljniji dostupni izvještaj o putovanju u periodu austrougarske okupacije ostavio je kadija Nezir ef. Škaljić.³⁰ On je bio imenovan na funkciju reisul-hudžadž za 1890. godinu, a detaljan izvještaj o cjelokupnom putovanju do Mekke i nazad predao je u februaru 1891. godine. S obzirom da je te godine na hadžu zabilježen čak 41 smrtni slučaj među hadžijama iz BiH, on predstavlja neprocjenjiv izvor za sagledavanje uslova smještaja kao i prehrambenih mogućnosti tokom putovanja, što je direktno utjecalo na zdravstveno stanje hadžija, a kao posljedicu imalo tako veliki broj umrlih.

Prema Škaljićevom izvještaju, prilikom putovanja na hadž dio hadžija koji je bio sa njim, njih 26, putovalo je brodom „Meduza“ punih 10 dana od Trsta do Yenbua.³¹ U Yenbu je hadžije čekao i delil-vodič sa kojim je reisul-hudžadž pismeno bio u kontaktu prije polaska iz BiH. Delil je bio zadužen da vodi karavanu kroz pustinju i da pripremi sve neophodne stvari poput šatora, zaliha vode, svjetiljki za noć i ostalih stvari koje su bile neophodne za putovanje pustinjom. Od situacije u Yenbu zavisilo je u kojem će smjeru hadžije nastaviti putovanje, prema Medini ili Mekki. Ukoliko je bilo dovoljno kamila onda je putovanje nastavljano u pravcu Medine, međutim, ukoliko su sve kamile već bile zauzete onda je putovanje nastavljano morskim putem do

27 Ibid

28 Mehmed Mujezinović je kroz *Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije* analizirao sarajevske hadžije druge polovine 18. stoljeća. On je između ostalog naveo da je putovanje u tom periodu trajalo punu godinu, da su hadžije kretale pola godine prije Kurban- bajrama na hadž i vraćale se pola godine nakon obavljenog hadža. Vidi: Mehmed Mujezinović, *Sarajevske hadžije druge polovine XVIII vijeka*, u: Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ, god. 27/1964, br. 01-12, str.42-43

29 Godine 1889. nakon povratka sa hadža, hadžije su ispričale kako je tokom putovanja kroz pustinju od vjetra „samuma“ poginuo baš muhtar Ibrahimaga Salić iz Sarajeva i još 10 hadžija iz Travnika! GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, god.XII, broj 110, 15.09.1889, str.2

30 Izvještaj je napisan na 15 stranica, a na samom kraju se nalazi Škaljićeva preporuka Vladi o mogućnostima poboljšanja uslova na putovanju. Vidi: ABiH, ZVS, 1891, K2.Š.12-8

31 Parobrod se radi primanja putnika, iskrcavanja tereta i primanja uglja zadržao skoro dva dana u Port Saidu i Suecu, tako da je putovanje ukupno trajalo 10 dana. Ibid

Džide.³² Tako bi prvo bio obavljen obred hadža, a nakon toga posjeta džamiji poslanika Muhammeda, a.s, dok je prva opcija imala obrnut smjer. Iako se čini da su oba načina ista, hadžije su preferirale obilazak Medine i Poslanikovog mezara prije hadža, jer bi u tom slučaju povratak mogao biti odmah nakon obavljenog hadža, direktno iz Džide.

Godine 1890. sve bosanskohercegovačke hadžije su se sastale u Medini i nastavak putovanja do Mekke su obavili zajedno. Put od Medine do Mekke trajao je 10 dana i već tada su zabilježena tri smrtna slučaja. Jedan od hadžija je preminuo u Medini, drugi na putu između Yenbua i Medine, a treći u pustinji između Medine i Mekke. S obzirom da Škaljić nije naveo od čega su umrli, možemo pretpostaviti da se nije radilo o zaraznoj bolesti. On dalje piše kako je treći dan Bajrama putem telala valija Mekke objavio: „da se odmah u Mekku odlaziti imade inače će se karantena postaviti, i do 4 sata neodputovali u istoj zadržati.“ Shvativši da je to znak „da se je bolest pojavila“ on je sa ostalim hadžijama odmah otputovao u Mekku. Navedene godine putovanje brodom je organizovala austrougarska vlast, ali je brod koji je trebao preuzeti bosanskohercegovačke hadžije iz Džide kasnio, o čemu je austrougarski konzul pismeno obavijestio Škaljića. Zbog toga su hadžije bile primorane zadržati se u Mekki od 27. jula sve do 05. augusta. Za tih 10 dana umrlo je „jedanaest Bošnjaka od raznih bolesti, jedan na putu iz Mekke u Džidu, a trojica u Džidi.“³³ Dakle, 18 hadžija je preminulo u periodu od polaska iz BiH, pa sve do ukrcavanja na brod u Džidi za povratak. U parobrodu „Rijeka“ hadžije su bile zajedno sa 340 „Azijanaca.“ Na samom parobrodu prije nego su se svi iskrcali u karantenu El-Tor umro je još jedan hadžija.

U karanteni El-Tor, prema međunarodnoj konvenciji bio je obavezan boravak 50 dana, međutim, uslovi u njoj su bili izuzetno loši. Škaljić navodi kako je šatora za boravak bilo malo, te je čak 40 hadžija ostalo da spava pod vedrim nebom, punih 14 noći! Ako nam je poznato da su hadžije već bile iscrpljene od dotadašnjeg putovanja, te da su klimatski uslovi noću u pustinji izuzetno oštri, jasno je da je taj period predstavljao ogroman šok za organizam svakog pojedinačno, pa i najzdravijeg hadžiju. Iako su reisul-hudžadž, ljekar koji je bio sa njima u pratnji, ali i vojska koja je bila raspoređenu svuda oko šatora pokušavali pronaći dodatne šatore što prije, to im nije polazilo za rukom. Pored problema sa šatorima, izuzetno važan segment na koji Škaljić ukazuje bilo je pitanje pitke vode. Hadžije su se žalile da je voda koja im se dijeli na kamilama „neugodna,“ te da je to voda koja se „skoro upotrebljavati

32 Jedna od opaski koje je Nezir ef. Škaljić imao na organizovanje putovanja Zemaljskoj vladi bilo je vrijeme polaska hadžija i njihov dolazak u Yenbu. On je smatrao da je neophodno krenuti minimalno 7 dana prije na hadž, kako bi u Yenbu stigli na vrijeme i mogli biti sigurni da će zateći kamile za dalje putovanje. Ibid.

33 Ibid

ne može, stoga što ne samo da je slana, nego je sasvjem unutra i smrdljiva, te je pogibeljna...“³⁴ Očito je da nadležni civilni organi u karanteni El-Tor nisu bili skloni pronalasku rješenja, ali je ineteresantno da su se Bošnjaci te godine sami *snašli*. Nakon što su uvidjeli da „se u društvu sve viša slabost i većinom otvor pokazuje“ iskopali su bunare i to dva bunara iz kojih su crpili čistu vodu. Činjenica da su sami uspjeli osigurati dotok pitke vode zasigurno je utjecala na broj smrtnosti među njima. I pored toga, u karanteni El-Tor od ukupno umrlih 79 osoba bilo je 19 Bošnjaka. Razloge ovako velike smrtnosti navodi sam Škaljić, pa piše: „a to budući se je na pjesku ležalo, gdje je obdan jaka vrućina, a obnoć dosta hladno vrijeme bilo, a ljudi su svakojaka jela od nazočnih kuhara kupovavši i jesti, i slanu vodu piti morali, od čega su otvor dobili i skoro svi od toga pomrli.“ Pored Bošnjaka iz BiH, on je naveo i podatak o smrti 17 Bošnjaka koji su iselili u Aziju. Škaljić također piše da: „ne samo kod Bošnjaka nego i kod Azijanaca glede bolnice, bijaše postala sumnja taka, da u posljednje doba, od bolesnih niko bez sile, u bolnicu otići htio nebi kad bi koji u bolnici umro, znalo bi se time došla bi iz bolnice dva činovnika k nama i tražili što je ostalo, da tobož pogrebni trošak utjeraju što je sa sobom u bolnicu odnijo, o tom se ništa ne spominje!“³⁵

Do karantene El-Tor koja je bila smještena u Sueckom kanalu hadžije su dolazile organizovano parobrodima kojim je bio planiran i nastavak putovanja, a zbog straha od širenja zaraznih bolesti u periodu dok su hadžije bile u karanteni i njihov prtljag je bio pregledavan. Koliko često je dolazilo do raznih malverzacija prilikom istovara i ponovnog utovara ličnih stvari teško je utvrditi, ali je 1890. godine toga prema pisanju Škaljića zasigurno bilo.³⁶

Iako je, kako smo već naveli, boravak u ovoj karanteni bio određen na 50 dana, odlazak je ipak zavisio od više segmenata. Ključno je bilo da se bolest

34 Ibid

35 Neophodno je napomenuti da su pojedine hadžije praktikovale ponijeti nešto novca sa sobom prilikom odlaska u bolnicu, kako bi troškovi liječenja i ukopa bili podmireni. Međutim, očito je da su zloupotrijebe u ovoj karanteni bile dosta česte. Vidi: ABiH, VŠS, F, kutija br.164, 1898/55

36 Škaljić je o tome zapisao slijedeće: „Prije svršetka karantene na 5 dana g. upravitelj dade nam na znanje da će se idućeg dana naše stvari iz parobroda radi pregledanja iskrcati, te zamolismo dozvolu, da pri iskrcavanju naših stvari, nekoliko ljudi pošaljemo, neka sudjeluju, a ujedno i stvari od hlupanja i možebitne pogibelji čuvaju, na što obeća da udobrava, te da će obavjestiti, radi pošiljana ljudi, nu ali sutra dan vidjesmo, da se stvari iz parobroda iskrcavaju bez nas, pak i premda htjedosmo otići, straža nas ne pusti, a stvari su na obalu iznešene i do našeg polaska vani na obali ostavljene te hadžijske neke stvari i zagubljene, a možda raznešene, dočim nam kašnje g. kapetani na parobrodu izjaviše, da su pri iskrcavanju gledali, kako Arapi, koji su iskrcavali na obali špagove kojim su stvari povezane presjecaju i stvari kupe. Premda su pri polasku, odnosno kada su hadžje vidjele šta fali, g. upravitelju prijavljivali, ipak nebi nikakve pomoći, jer on odgovori da ne može ništa činiti.“ Ibid

nije pojavljivala duži niz dana, Škaljić navodi 20, zatim da su sve stvari pregledane, kao i da su parobrod i čamci koji su trebali prevesti hadžije do tada spremni. Oni su 1890. godine nakon 44 dana provedena u karanteni El-Tor obaviješteni da mogu krenuti dalje, međutim, ostali uslovi se nisu stekli, te su nakon prvobitnog slavlja zbog napuštanja karantene hadžije morale čekati narednih 7 dana. Problem je očito bio i sa stvarima koje su se djelimično nalazile u magazama, te su se morale prenijeti ponovno na parobrod, ali i sam prijevoz hadžija od obale do parobroda tekao je dosta sporo, čak tri dana. Zbog toga je jedan broj hadžija morao prenoćiti na obali. Koliko je sve bilo iscrpljujuće jasno ukazuje i podatak da je sam Škaljić, koji nije niti jednu noć boravio van šatora i bio u svojoj 46 godini, nakon odlaska iz ove karantene osjećao, kako sam navodi, „slabost.“ Zaključak o uslovima u karanteni El-Tor on je izložio u slijedećoj rečenici: „Žalosno stanje karantene i postupak činovnika u istoj je tako da se uvijek snebiva te da o karanteni u Toru pomisliti voljnom nije.“ O haotičnom stanju u karanteni El-Tor jasno ukazuju navedeni podaci, a s obzirom na uslove broj smrtnih slučajeva, možemo reći, i nije iznenađujući.

Nakon jednog dana putovanja, sa Škaljićem na čelu, hadžije su se iskrcale u karanteni Klazomena, gdje su trebali boraviti 10 dana. U ovoj karanteni uslovi su bili na mnogo višem nivou, hadžije su imale na raspolaganju kuće ispred kojih je bila dovedena pitka voda, svaka od kuća je imala pomoćno osoblje, a svaki odjel je imao po jedan dućan u kojem su se mogli kupiti razni prehrambeni artikli, dok je cijenu kontrolisao doktor i načelnik Urle, a ujedno i upravitelj karantene. I pored očito mnogo boljih uslova smještaja i prehrane i u ovoj karanteni su umrla dva Bošnjaka, koji su „slabi i došli.“³⁷ Nakon karantene Klazomena, hadžije su morale boraviti kratko u Smirni i na kraju putovanja jednu sedmicu u karanteni kod Trsta. Od polaska iz Klazomene do stizanja u Trst umro je još jedan hadžija, a jedan je ostavljen u bolnici u Smirni, tako da je ukupan broj umrlih hadžija koji su na hadž otputovali iz BiH 1890. godine bio 41.³⁸

37 Ibid

38 Ako ovaj broj uporedimo sa podacima o umrlim hadžijama iz Sarajeva iz Bašeskijinog *Ljetopisa* koje je iznio Mujezinović, uvidjet ćemo razliku. Tako za kraj 18. stoljeća imamo podatke da je ukupan broj umrlih hadžija na putu ili povratku sa hadža u periodu od 1766/7. sve do 1802/3. bio 83, od čega najviše u godini 1776/7. njih osmero. Slične podatke za period od 1864/5. do 1871/2. dobio je Omer Mušić, analizom Medžmue Mula Muhameda Mestvice. On je utvrdio da je iz Sarajeva u tom periodu na hadž ukupno otišlo 148 osoba, a preminulo njih 10. Vidi: Mehmed Mujezinović, *Sarajevske hadžije druge polovine XVIII vijeka*, str. 148-151, 221: Omer Mušić, *Medžmua Mula Muhameda Mestvice s posebnim osvrtom na popis hadžija*, u : Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IV, Sarajevo, 1976, str.110

Iako je to zaista veliki broj, ni tri godine poslije, tačnije 1893. godine, situacija nije bila mnogo bolja. Te godine je samo od kolere tokom povratka sa hadža umrlo 34 bosanskohercegovačkih hadžija, a među njima i jedan bračni par iz Mostara, Ziba i Muhamed Grebo.³⁹ Iako je uz imena umrlih hadžija napravljen popis imovine koja je ostala iza njih, uz ime Zibe Grebo napisano je samo da je supruga Muhameda Grebe, a dalja pojašnjenja konzulata iz Džide nisu zapisana. Neophodno je istaći da se izuzetno rijetko mogu pronaći podaci o ženama na hadžu, a jedna od rijetkih umrlih žena o kojoj građa nešto govori jeste Paša Odobašić, kćerka Hasana ef. Odobašića iz Donjeg Vakufa.⁴⁰ Paša je na hadž otišla 1908. godine u svojoj 46 godini. Da li je na hadž išla sa suprugom hadži Mujom Osmićem teško je utvrditi, s obzirom da se njena ostavina pokušava podijeliti 1911. godine, te da se na sud poziva „nekoliko razumnih hadžija koji su išli na hadž 1908. i 1909. i pita ih za Pašu...“ Da je putovala sa suprugom pretpostavljamo da bi on bio dovoljan svjedok, ali postoji mogućnost da je i on preminuo kao i ona. Konkretno podatke o njenoj smrti nalazimo u diplomatskoj noti austrougarskog konzulata u Džidi u kojoj se navodi da je Paša/Baša Odobašić umrla u karanteni El-Tor. Pored toga, navedeno je da ona nije ostavila iza sebe nikakav imetak, te da je u karantenu stigla parobrodom „Taufalus“ iz Džide. U karantenskoj bolnici se liječila samo jedan dan i već naredni je preminula od upale crijeva. Vijest o njenoj smrti otkriva i jednu drugu, gotovo nepoznatu stranu odlaska, smrti i eventualnog povratka u domovinu. Paša je na hadž otputovala 1908. godine, dakle, nakon obavljenog hadža ona je provela dvije godine u Mekki i tek sa trećom grupom hadžija odlučila se vratiti u rodnu BiH, očito već bolesna.⁴¹ Razlog

39 ABiH, VŠS, F, kutija br.157, 1893/63

40 Na popisima hadžija iz godina 1890, 1895, 1905. i 1911. godine koje je objavio Zijad Šehić od 250 imena spominje se i 5 hadžinica koje su lično otišle na hadž i to: supruga Sahačić Alije, iz Sarajeva, Filipović Aza, h udovica veleposjednika, iz Glamoča, Čelar Emina, supruga Salihage trgovca, iz Mostara, Tarković Mutahanuma, hudovica veleposjednika, iz Sarajeva, pored prezimena Pašić nije upisano ime, ali jeste da je hudovica Buljubašić Čamila iz Sarajeva, što ukazuje da se radilo o ženi. Hudovica Buljubašić je bila i jedina žena kojoj je u rubrici zaposlenje stajalo konkretno zanimanje i to aščija. Pored ovih imena zapisano je i ime Hasnije Čurčić hudovice Svrzo za koju je kao bedel na hadž išao Hamid ef. Svrzo. Vidi: Zijad Šehić, *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika*, str.79-83: ABiH, VŠS, F, kutija br. 177, 1910/70

41 Praksa ostajanja u dijelovima Osmanskog carstva jasno je uočljiva u dokumentima Vrhovnog šeriatskog suda u Sarajevu, a mi ćemo navesti još jedan primjer koji potvrđuje navedeno. Radi se o šejhu Sulejmanu Hadžialiću, koji je na hadž išao 1896. godine, kao bedel za Ridžalu hanumu rođ. Širbegović. On je nakon obavljenog hadža sa sinom hadži hafiz Mehmed ef. i prijateljem hadži Šemsi ef. sa „stranskijim drugim hadžijama otišli u Medinu te i tude kad su dužnost obavili otišli su u Inbuk...“ dakle, bez ikakve prijave rute putovanja ili potrebe obavještenja o tome reisu-l-hudžadža ili nekog drugog zvaničnog lica ispred austrougarske vlade. Nakon toga, šejh Sulejman se razbolio i preminuo

njenog zadržavanja u Mekki mogla bi biti smrt njenog supruga, o kojem nemamo niti jedan dostupni podatak, te to ne možemo ni tvrditi. Njen primjer jasan je pokazatelj da su podaci o hadžijama uglavnom parcijalni i nedovoljni za sagledavanje ovog pitanja u svoj njegovoj kompleksnosti.

Analiza dokumenata jasno ukazuje da je većina hadžija umirala od raznih zaraznih bolesti dok su bili smješteni u karantenama, međutim, ne treba zanemariti ni one malobrojnije koji su umirali tokom putovanja. Tako su 1896. godine: Mustafa Ramazan Birinik, Osman Mehmed, Mustafa Hasan, Mehmed Čehedić i Salih Resto umrli od prehlade i srdobolje.⁴² Nekoliko godina poslije, tačnije 1904. Ahmedaga Temim, posjednik iz Mostara, i Ali ef. Pašalić, trgovac iz B. Krupe, umrli su od, kako se u depeši navodi, „obične bolesti.“⁴³ Šta je sve moglo biti obična bolest ukazuje jedna konzularna depeša u kojoj piše kako je hadži Ahmed Jahić u 34 godini umro od „obične“ bolesti. Međutim, njegovi prijatelji su prijavili da je on „kratko nakon odlaska iz Mekke i na povratku u Džidu po navodu od srčane kapi umro.“⁴⁴ Očito da je srčani udar bio jedan od „običnih“ razloga smrtnosti.

Za razliku od Jahića čije je tijelo vraćeno u Mekku da se ukopa, Ali ef. Pašalić je 1903. godine tokom putovanja iz Carigrada prema Mekki preminuo u egipatskom parobrodu „Abu el- Monem,“ a njegovo tijelo je „spušteno u more.“⁴⁵ Slučaj Pašalića otvara pitanje ukopa umrlih hadžija i nemogućnost pronalaska njihovih mezara, što je sa sobom povlačilo niz problema vezanih za proglašavanje smrti i podjelu imovine. Naime, ukoliko je mjesto mezara bilo poznato onda je dobivanje potvrde o smrti, koja je za porodicu predstavljala izuzetno važan dokument, bilo pojednostavljeno. Konkretni primjeri komplikacija prilikom dokazivanja smrti nalaze se u dostupnoj građi, a jedan od njih je i slučaj Muje Krge iz Jajca. Nakon što se Mujo Krgo 1896. godine nije vratio sa ostalim hadžijama, njegova porodica je godinama pokušavala saznati šta mu se na putu desilo. Hadži Šečo Pipić, koji je bio zajedno sa Krgom na hadžu, prenio je vijest da je ostao u Urli, bolestan. Nakon toga je supruga Muje Krge pokušala putem austrougarskog konzulata u Smirni saznati više podataka, ali jedina povratna informacija bila je da je u „špitalju“ u Urli umro hadži Mustafa Ramazan Birinik, te da niti jedan Bošnjak nije

u Inbuku, dok je Šemsi ef. odlučio da ostane u medresi u Istanbulu, a sa hadža se vratio samo hafiz Mehmed efendija. Vidi: ABiH, VŠS, F, kutija br.161, 1896/60

42 Godine 1905. od srdobolje su umrli Sulejmanbeg Bonić iz Rogatice i Ibrahimaga Osmanbegović iz Visokog. Vidi: ABiH, VŠS, F, kutija br.161, 1896/60: GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, god. XV, 06.04.1905, br.14, str.3

43 GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, god. XIV, 31.03.1904, br.13, str.2: ABiH, VŠS, F, kutija br.170, 1904/33

44 ABiH, VŠS, F, kutija br.170, 1904/33

45 Ibid

ostao u toj bolnici. Zbog činjenice da nisu znali da li je „sa povratka iz Mekke negdje umro ili se zagubio, a koje se smrti ili životu dosad razabrati moglo nije.“ šeriatski sud je konstatovao da se „ne može h. Mustafa Škrگو mrtvim proglasiti te postupak (misli na ostavinsku raspravu op.a.) u tom pogledu miruje a molitelju je saopćeno da kad god pruži zakonite dokaze da će se postupak ustom pogledu povesti i zakonitim putem riješenje doprijemiti.“⁴⁶ Iz dokumenata vidimo da je porodica sve do 1908. godine pokušavala provesti ostavinsku raspravu i dokazati da je hadži Mujo Krgo preminuo, ali bezuspješno. Godine 1912. slična situacija desila se i porodici hadži Age Kurbegovića. On se također nije vratio sa ostalim hadžijama, a o njemu niko nije ništa znao. Na zahtjev Vrhovnog šeriatskog suda pozvana su dvojica uglednih hadžija koji su iste godine obavili hadž. Međutim, njih dvojica su izjavila da za: „Agu Kurbegovića ne možemo ništa kazati jer ga ne poznajemo ni ko je ni odakle je. Sa takim imenom nijesmo imali druga niti smo šta o njemu čuli.“⁴⁷ Da situacija bude još komplikovanija, konzulat u Džidi je službenom depešom obavijestio Vrhovni šeriatski sud u Sarajevu da su te godine na hadžu preminuli: hadži Ago Kurbegović, hadži Ago Muhić, hadži Alija Malkić i hadži Mehmed Gabela, ali istu vijest mjesna vlast nije željela potvrditi. Oni su tvrdili da nije bilo smrtnih slučajeva, pa tako ni smrtovnice, odnosno potvrde o smrti, nisu htjeli izdati. To je značilo da porodice umrlih hadžija neće biti u mogućnosti provesti ostavinsku raspravu. Navest ćemo još jedan sličan slučaj koji ukazuje na malo drugačije komplikacije uzrokovane neažurnim prosljeđivanjem imovine umrlog u rodno mjesto, što je u konačnici opet obustavljalo ostavinsku raspravu. Radi se o hadži Aliji Muzaferagiću koji je preminuo 16.05.1895. godine tokom obavljanja hadža u Mekki, u 40. godini života.⁴⁸ Alija je ostavio 1378 groša i vrijedne stvari kod vasi-muhtara hadži Ibrahima Kozarića. Međutim, sam hadži Kozarić je također preminuo 30.05. u Mekki tako da je amanet koji je bio kod njega predat konzulatu u Džidi.⁴⁹ Porodica je insistirala da konzulat taj novac što prije izruči kako bi se ostavinska rasprava mogla obaviti. Muzaferagić je bio izuzetno imućan čovjek i problem nasljedstva je bio komplikovaniji jer je pravo na nasljednu zemlju bilo potrebno pismeno potvrditi, što je bilo nemoguće bez ostavin-

46 ABiH, VŠS, F, kutija br.169, 1903/50

47 ABiH, VŠS, F, kutija br.179, 1912/13

48 ABiH, VŠS, F, kutija br. 160, 1896/6

49 Analiza dokumenata ukazuje da se ostavina, ukoliko dođe do smrti mogla predati pored vasi-muhtara i najbližem austrougarskom konzulatu ili nekom drugom povjerljivom hadžiji iz grupe. Bilo je dovoljno da hadžija da usmeni pristanak. Koliko je to bilo jednostavno ukazuje izjava H. Mehmeda Zulića i H. Mustafe Muslimovića iz Bijeljine koje su na povratku sa hadža H. Hasan iz Gradačca i H. Mustafa iz Brčkog „nejmajući vasi-muhtara (nas) zamolili da se primimo njihovih sehara i novaca, pa smo se mi i primili.“ Ibid

ske rasprave. Kotarski šeriatski sud u Županju se žalio Vrhovnom sudu da nasljednici svaki dan dolaze i traže da im se ostavljeni novac izruči, kako bi se rasprava o podjeli imovine okončala. Bez obzira na veliki pritisak koji je porodica pravila, tek u januaru 1898. godine primljena je ostavina Muzaferovića i porodica je mogla pokrenuti ostavinski postupak.⁵⁰

Navedeni primjeri ukazuju na kompleksnost problema proglašenja umrlih i na konkretne posljedice koje je to uzrokovalo ostatku porodice. Potvrdu o smrti nije bilo jednostavno dobiti, ali je ona isto tako mogla biti i zloupotrijebljena, s obzirom da je jedan broj hadžija prema običaju ostajao u Mekki ili nekom drugom mjestu u sklopu Osmanskog carstva. Gdje se oni nalaze bilo je izuzetno teško utvrditi, a prepiska sa konzulatima mogla je trajati godinama. Kako bi ovaj problem bio bar ublažen, austrijske vlasti su, kako smo već naveli, izdavale pasoše za putovanje. Međutim, u praksi nije bilo neophodno posjedovati pasoš. Na to jasno ukazuju uspomene određenih hadžija koji naglašavaju da im niti propusnice niti pasoš nisu trebali, dok pojedini spominju da su pasoš pokazivali tek prilikom povratka u Trst.⁵¹ Zaobilaskom konzulata, bečka vlast je ostajala bez konkretnih podataka o svim prisutnim bosanskohercegovačkim hadžijama i njihovom zdravstvenom stanju. U tom smjeru je 1904. godine konzulat u Džidi preko štampe apelirao na hadžije da viziraju pasoše kada krenu iz Mekke jer, kako su tvrdili: „drugi konzulati ne mogu vizirati pasoše ako ih nije prvo vizirao onaj u Džidi a pregledao ih doktor P.“⁵² Međutim, i pored ovakvih pokušaja ukazivanja da bez viziranja u Džidi hadžije neće moći nastaviti putovanje, a s obzirom da se isti problemi ponavljaju i narednih godina, možemo zaključiti da su ti pokušaji bili bez uspjeha.

50 Ibid

51 Godine 1900. na hadžu je preminuo hadži Mustafa Brkić iz Mostara, on je u “džuzdanu” imao putovnice i drugih hadžija, između ostalih i hadži Husejina Krbe. Prilikom davanja izjave u kotarskom šeriatskom sudu hadži Husejin je rekao i slijedeće: „Naši pasoši dakle bili su u hadži Mujage Brkića i Mustafe te ja sam isti džuzdan samo jedanput vidio izvan Bosne i to u Mekki kad je h. Derviš ef. Ljuto svoju putnicu iz džuzdana uzeo jer je on tada u Mekki ostao.“ On dalje navodi da je, nakon što je umro hadži Mustafa Brkić u karanteni El-Tor, sve što je nađeno kod istog koji je, prema hadži Krgi, bio „parali“ predato vasi-muhtar, ali da *džuzdan* nije niko vidio. Međutim, on dalje kaže da za putovnice nisu nigdje ni bili pitani, te da je on sam pitao „za pasoše,“ ali da su mu odgovorili: „da mi netreba kad imadem bilet,“ dalje dodajući: „Baš mi tada neko pripovjedao da je džuzdan u kojoj su bili naši pasoši i koji je navodno uvijek kod H. Mujage Brkića bio negdje u voparu izgubio se...“ Dakle, hadži Husejin Krgo iz Gnojnice je prilikom kretanja na hadž svoj pasoš predao hadži Mujagi Krgiću koji ga tokom putovanja na hadž nije pokazivao, a nakon čije se smrti u El-Toru *džuzdanu* gubi svaki trag. On se ipak vratio u BiH bez ikakvih problema ili upita od bilo koga. ABiH, VŠS, E, kutija br.78, 1896/28

52 Godine 1904. u Džidi je postavljen dr. Prohnik kao liječnik hadžijama iz Bosne. Vidi: GHB, Fond periodika, *Sarajevski list*, godina XIV, br.50, 15.12.1904, str.3

Koliko su čak i spiskovi sa imenima osoba koje su išle na hadž, a koje je Zemaljska vlada sastavljala, nekompletni dokazuje komparacija dostupnih podataka za 1890. godinu, gdje na zvaničnom spisku od 102 osobe nedostaju: Huso Krgo, Mustafa Brkić, Salih Brkić, Salih ef. Sefić, Derviš ef. Ljuto, Husejin Krbo, Omer Osmanović, Mujaga Hadžiomerović, Salih Bibić, Hamid Čišić, Salih Čišić, Derviš Ljuto i Omer Velić.⁵³ Pored činjenice da su dostupni dokumenti uglavnom parcijalni, oni također nisu ujednačeni, pa tako u pojedinim izvorima nalazimo godine starosti umrlih hadžija, njihovo zanimanje i tačne uzroke smrti, dok se u drugim to ne spominje.

Ako uporedimo dostupne podatke o godinama umrlih hadžija dobit ćemo dosta šaroliku sliku. Tako su 1896. godine umrli: Mustafa Mujdanović u 45. godini, Mustafa Ramazan Birinik u 50. godini, Osman Mehmed u 55. godini, Mustafa Hasan u 45. godini, Mehmed Čehedić u 70. godini, i Salih Resto u 40. godini.⁵⁴ Godine 1904. umrli su: Ahmed-aga Temim u 80. godini, Uzeir Selimagić u 36. godini, Arif Jumanović u 38. godini, Ali ef. Pašalić u 63. godini, Osman Ahmedbegović u 56. godini, Mustafa Dizdarević u 60. godini i Ahmed Jahić u 34. godini.⁵⁵ Koliko je razlika u godinama hadžija bila velika najbolje ilustruju godine umrlih hadžija iz 1907. kada su preminuli Muharem Hadžić u 33. godini, Bećir Muhamedović u 85. godini i Hadži ef. Kurbegović u 80. godini.⁵⁶ Dok je Muharem najmlađi umrli hadžija o kojem imamo podatke, Bećir je najstariji. Razlika u godinama umrlih jasno odražava razliku u godinama onih koji su odlazili na hadž, ali i to da smrtnost nije pogađala samo starije i onemoćale nego da je znatan broj ljudi u tridesetim godinama bio pogođen ne samo zaraznim nego i drugim bolestima kao uzročnicima smrti. Iako je teško utvrditi prosjek godina bez detaljnijih podataka, ipak možemo reći da su iz BiH na hadž odlazile razne generacije, te da starije osobe nisu bile dominantne.

Koliko je teško prezentovati konkretne statističke podatke o godinama umrlih, toliko je lahko uočljiva njihova materijalna razlika i socijalni status. Na to posebno ukazuju podaci o imovini koja je pronađena kod njih nakon smrti. Upravo imovina koja je ostajala ponajviše govori o umrlim, njihovom materijalnom stanju, svakodnevnom potrebama, ali i njihovoj želji da obrađuju porodicu koja je ostala u BiH. Dok je jedan dio hadžija kod sebe imao izuzetno vrijednu i obimnu imovinu, koja ukazuje na luksuz i udobnost na koju su navikli, drugi su umirali bez ikakve ostavine sa garderobom koja je

53 Uporedi: Zijad Šehić, *Putovanje bosanskohercegovačkih hodočasnika*, str.79-80, i ABiH, VŠS, E, kutija br.78, 1896/28

54 ABiH, VŠS, F, kutija br.162, 1896/62

55 ABiH, VŠS, F, kutija br.170, 1904/33

56 ABiH, VŠS, F, kutija br.174, 1907/22

na njima, a koja nije bila vrijedna preprodaje. Tako je pored imena hadži Sulje Garibovića nakon što je preminuo 1908. na hadžu zapisano da nije ostavio „nikakva imetka.“⁵⁷ Slično je zapisano i kod hadži Hamida Čišića koji je prema izjavi hadži Huse Krge „kad je pošao na Mekku zajmao...“⁵⁸ Za razliku od njih, hadži Mujaga Kantardžija, koji je preminuo 26.05.1898. u karantenskoj bolnici u El-Toru, imao je prema popisu koji je naknadno napravljen slijedeću imovinu: 26 komada zlatnih turskih lira, 47 $\frac{3}{4}$ napoleondora, 4 car. dukata, sitnog novca 76 groša, izlizanih netrošivih novaca 48 groša, 1 srmali mali sahat, 1 srmali muhur na tri ćošeta, 1 nož, 1 pas „Horosan“, 1 enam, 1 bensilah, 1 fusurli tespih sa srmom, 5 tespiha od sedefa, 4 surmedanluka od sedefa, 1 dugi gunj postavljen, 1 staro ćebe, 1 staro šilte, 1 ferman od čohe, 1 čakšire, 1 anteriju, 1 pojas, 1 jelek, 1 firale sa mestvama i 1 novu seharu u kojoj nije poznato šta je bilo. Njegove sitne stvari poput hrane, stare serdžade, odijela, ahmedije, duhana i drugih sitnica prodate su za 173,60 groša, a novac je prema oporuci podijeljen „fukari“ preko vasi-muhtara hadži Edhemage Baščajuševića.⁵⁹ Poput Kantardžije, i H. Ahmed ef. Škaljić, muftija iz Rogatice, koji je umro 12.06.1898. na parobrodu kod Luveiša, ostavio je iza sebe imovinu koja je ukazivala na njegovo bogatstvo. On je od gotovog novca ostavio 232 carska dukata, 17 groša i 20 para. Pored toga, ostavio je garderobu i sitne stvari poput: ibrika, ćebadi, jorgana sa jastukom, pribora za jelo, koje su vrijedjele 170 groša i 20 para. Ahmed ef. je ostavio i sumu od 50 carskih dukata kod hadži Numana Lihića, koju je ovaj trebao podijeliti medresama u Istanbulu, tj. siromašnim softama u njima. Nekoliko dana prije njega, tačnije 06.05. 1898. u Mekki, umro je H. Abdullah Tihic iz Bijeljine, a iza njega je ostalo gotovog novca 6.812 groša. Isti dan na istom mjestu kao i Abdullah preminuo je i H. Salihaga H. Osmanović iz Sarajeva. Iza njega je ostalo gotovog novca ukupno 14.153 groša, od odjeće odijelo i neke male stvari koje je njegov vasi-muhtar H. Salihaga Bičakčić iz Sarajeva podijelio „fukari“ u Mekki.⁶⁰

Pored razlike u vrijednosti ostavina koja je jasno uočljiva, ovi dokumenti ukazuju i na praksu poklanjanja sitne imovine, koja bi se putem telala prodala, a novac poklanjao sirotinji, ali i zavještanja određene sume novca u iste svrhe. Veoma je interesantno da je jedan dio hadžija, posebno onaj koji je ostajao teško bolestan u karantenskim bolnicama, praktikovao ostaviti manji novčani iznos kako bi se, ukoliko ozdrave, mogli vratiti kući bez problema.

57 ABiH, VŠS, F, kutija br.175, 1908/51

58 ABiH, VŠS, E, kutija br. 78, 1896/28

59 ABiH, VŠS, F, kutija br.164, 1898/55

60 Prema zapisniku „sitne stvari“ su bile: razna odjeća, 11 oka hurmi, 4 oke bejturana, 1 $\frac{1}{2}$ top ćefina, 1 sahat, 2 ćante-tašne i 3 ihrama. Ibid

Taj novac je ostavljan kod odgovornog ljekara ili direktora bolnice, a oni bi potpisali određeni dokument, tj. sened u kojem bi detaljno pisalo koliko je novca ostavljeno i šta učiniti sa njim ukoliko dotični hadžija umre.⁶¹

Pored toga, izjave hadžija ukazuju na još jedan veoma interesantan detalj, a to je podjela nošenja određenih artikala. Tako iz izjava vidimo da su ahmedije koje su hadžije kupile 1898. godine bile u sehari hadži Kantardžije, dok su šalovi povjereni hadži Edhemagi Baščauševiću.⁶² Dakle, pojedine hadžije su sve iste artikle nosile u svojim seharama-sanducima, a dijelili su ih nakon povratka u BiH.

Još jedan veoma važan detalj uočava se analizom dokumenata, a to je različita cijena ukopa. Tako je hadži Salihagi H. Osmanoviću, koji je umro 06.05.1898. u Mekki, za pokop odbijeno 2000 groša, a isti dan je na istom mjestu umro i hadži Abdullah Tihić kojem je iz ostavine odbijena suma od 616 groša na ime ukopa. Samo šest dana poslije preminuo je hadži Ibrahim Klanko u Haddi, on nije imao troškove ukopa, ali je njegovo grobno mjesto plaćeno 1 napoleonu.⁶³ Slična suma, tačnije 95 groša, isplaćena je i za hadži Hasanagu Delagiju koji je preminuo 14.05.1898. u Džidi.⁶⁴ Zbog čega je ova razlika prisutna i na osnovu čega je pravljen teško je utvrditi.

Jasno je iz navedenog da je materijalna razlika kod hadžija bila očita, te da se u pojedinim slučajevima, iako rijetkim, nakon prodaje odjeće koja je na njima nisu uspijevali pokriti ni troškove ukopa. Pored troškova oko ukopa i eventualnog liječenja, od ostale sume se odbijala i suma koju je konzulat potrošio za dopisivanje i usluge slanja preuzete imovine.⁶⁵ Ukoliko se desilo da nije bilo dovoljno novca da pokrije sve nastale troškove konzulat je tražio da se od ostavinske rasprave u domovini odbije tražena suma i pošalje.⁶⁶

61 Tako su H. Mehmed Zulić i H. Mustafa Muslimović 1896. godine u kotarskom šeriatskom sudu u Bijeljini dali izjavu da su na lični zahtjev H. Hasana iz Gradačca dali: „mudiru hastahane 3 ½ napoleona da ih H. Hasanu dade ako ozdravi da može kući doći, a ako bi umro da ih meni povrati...“ dok je „H. Mustafa ostavio 5 napoleona kod istog hastahanskog mudira da H. Mustafi preda ako ozdravi da može kući doći.“ Za datu sumu Zuliću i Muslimoviću je „rečeni mudir dao jedan ilmihaber“ kojeg su oni predali navedenom kotarskom šeriatskom sudu. ABiH, VŠS, kutija br.160, 1896/6

62 Ibid

63 Napoleonar je vrijedio između 94 i 104 groša.

64 ABiH, VŠS, kutija br.160, 1896/6

65 Godine 1904. konzulat u Džidi je tražio da kotarski šeriatski sud odbije od ostavine umrlog na hadžu Ali ef. Pašalića sumu od 56 kr i 58 h „u ime isplate duga c.k. austrougarskom konzulatu u Džidi za učinjene troškove i dotične pristojbe,“ iako imovina koja je predana dotičnom konzulatu još nije bila isporučena porodici. ABiH, VŠS, F, kutija br.170,1904/33

66 ABiH, VŠS, kutija br.160, 1896/6

Ukoliko je hadžija preminuo na povratku nakon obavljenog hadža, ostavine su sadržavale i razne poklone koji su se prosljeđivali porodici u seharama-sanducima, paketima, vrećama, a nekad i koferima.⁶⁷ Taj prtljag se nakon dezinfekcije ukrcavao na parobrod do Trsta, a zatim vozom preko Siska dostavljao u Sarajevo, odakle se dalje isporučivao nadležnom sudskom organu. Postojala je i druga ruta dostavljanja ostavina, tj. kopnenim putem preko Carigrada, a roba bi se onda dodatno pregledavala u Pljevljima.⁶⁸ U ovim seharama-sanducima su, pored uobičajenih stvari, poput bakrenog posuđa, raznih dijelova garderobe, ćilima, tespiha, Zemzem vode, masti zejtina mirisava“, bile i značajne količine zemlje iz Mekke upakovane u male kesice, kao i drveni češljevi, a dosta često se u njima nalazio plan Mekke i kišobran.⁶⁹

S obzirom da se kompletna imovina umrlih naknadno razvrstavala i slala u matične zemlje postojao je rizik da se ona zagubi, ali i da se ne zna kome određeni novac i predmeti pripadaju. Takav problem desio se nakon hadža 1890. godine. Jedan dio stvari vratili su vasi-muhtari, a jedan dio se izgubio. Sedam godina poslije, pronađene su određene stvari na parobrodu u Trstu. Nadležni organi su tvrdili da pripadaju bosanskohercegovačkim hadžijama koji su umrli 1890. godine. U tom slučaju praksa Vrhovnog šeriatskog suda je bila da putem kotarskih šeriatskih sudova pozove određene poznate i ugledne ljude koji su iste godine bili na hadžu kako bi se od njih uzele izjave o svim podacima vezanim za ostavine umrlih.⁷⁰ Tako je i 1897. godine svim šeriatskim sudovima prosljeđen upit o umrlih hadžijama iz 1890. i njihovoj ostavini. Pojedini kotarski šeriatski sudovi obavijestili su Vrhovni šeriatski sud da iz njihovog kraja nije ni bilo hadžija, dok su drugi javili da nema umrlih iz njihovih kotara ili da je kompletna ostavinska procedura provedena i da šta ne

67 U pojedinim sanducima nalaze se pokloni ženskim članovima porodice, poput nakita, intimnog svilenog rublja pored kojeg je stajala oznaka „ženske nove“, svilenih materijala itd. Vidi: ABiH, ZVS, K1.Š.12-8

68 Tako su sanduci: H. Selimage Šukala iz Foče koji je umro 30.04.1899. u Džidi, H. Šaćirage Tafre iz Foče umrlog 30.04.1899. u Džidi, H. Salihage Tataragića iz Foče umrlog 12.05.1899. u El-Toru, H. Hasanage Sirbubala iz Foče umrlog 12.05.1899. također u El-Toru, H. Alage Čečo iz Foče umrlog 24.05. 1899. u Suetskom kanalu i H. Hasana Selimovića iz Višegrada umrlog 18.05.1899. u El-Toru, zastali u Pljevljima o čemu je reisu-l-hudžadža Ibrahim ef. Mulavdić detaljno obavijestio Vrhovni šeriatski sud. ABiH, VŠS, F, kutija br.165, 1899/31

69 ABiH, ZVS, K1.Š.12-8: Također vidi: Mehmed Mujezinović, *Sarajevske hadžije druge polovine XVIII vijeka*, str. 43-44: Aladin Husić, *Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine*, str.136-144.

70 Ukoliko je bilo poznato kome pripada određeni predmet pozivana je samo rodbina umrlog da identifikuje i preuzme imovinu. Tako je 1904. godine konzulat u Džidi poslao sat Alije Mustedanagića iz Otoke za koji je njegov sin Hasan izjavio „da je sahat njegovog oca...“, nakon čega ga je i preuzeo. ABiH, VŠS, F, kutija br.170,1904/33

nedostaje.⁷¹ Određene indicije su ukazivale da imovina pripada preminulim hadžijama iz Mostara. Stoga je pozvano nekoliko hadžija u svojstvu svjedoka da pregledaju i daju izjavu ako prepoznaju nešto od prispjelih i izloženih stvari. Pored hadžija, pozvana je i rodbina umrlih za koje se sumnjalo da ostavina pripada njima. Radilo se o slijedećoj imovini: stari sahat, pet prstenova bez vrijednosti, mindžuše od sedefa bez vrijednosti, 35 para bugarskih, dva komada turskog novca po 5 para, 3 komada po 5 medžidija, 2 komada po 2 ½ medžidije, 1 zlatna medžidija, muhur i različite putovnice od kojih jedna na ime Huse Krbe iz Gnojnice, kotar Mostar, a druga Hamida Čišića, također iz Mostara.⁷²

Nakon što su saslušani u svojstvu svjedoka: hadži Huso Krbo, hadži hafiz Salih ef. Sefić, hadži Husein Kostar, hadži Omer Osmanović, hadži Salih Bibić i hadži Derviš Ljuto, pozvana je i rodbina umrlih, tačnije: Avdaga Čišić, brat preminulog hadžije Saliha Čišića, Salihaga Brkić, brat preminulog hadži Mujage Brkića, i hadži Murat ef. Behlibović, tutor malodobne djece preminulog hadži Omera Velića. Analiza zapisnika ukazuje da niko od njih nije prepoznao niti jednu izloženu stvar. Iako je prema izjavama hadžija bilo jasno da bi novac koji je pronađen mogao biti vlasništvo hadži Mustafe Brkića, niko nije želio snositi odgovornost sigurne potvrde. Interesantno je da niti jedan od svjedoka nije želio potvrditi da su neke od stvari vlasništvo nekog od preminulih hadžija. Štaviše, sat koji je bio izložen nedostajao je u dostavljenim stvarima Saliha Čišića, ali njegov brat nije mogao sa sigurnošću reći da je baš taj sat vlasništvo njegovog brata. Jedan od pozvanih bio je hadži Behlibović koji je izjavio da je Omer Velić preminuo u Džidi te da „je novce koji su se nalazili u čemeru u jednoj kesi uzeo njegov vasi-muhtar h. hafiz Salih ef. Sefić iz Mostara dočim mu haljine pretraživao nije nego su ga u Džiddi odmah odnijeli u šjital.“ Dalje je objasnio da je „Isti (je) kad je pošao na Mekku ponio sa sobom krupnih novaca i to zlatnih medžidija nu od koliko su komada bile iste neznam. Još isti je pri polazu na Mekku ušio u haljine novaca koliko i kakvih neznam.“ Svjetan da je nemoguće utvrditi da li su novci koji su tu izloženi isti kao oni koje je Velić „ušio u haljine,“ Behlibović je zaključio da od stvari koje su izložene on ne može prepoznati niti jednu, tako da ne može tvrditi da li su vlasništvo preminulog Velića ili ne.⁷³ Nakon višednevnog ispitivanja, a s obzirom na sve navedeno, šeriatski sud je zaključio da se stvari trebaju pohraniti u državnu blagajnu, što je značilo da će novac biti državi na raspolaganju, a stvari biti prodane putem telala.

71 ABiH, VŠS, E, kutija br.78, 1896/28

72 Pomorska oblast je navela Saliha Čišića kao „vlasnika sahata,“ ali vlasnici drugih predmeta nisu označeni. Ibid

73 Ibid

Zaključak

Otići na hadž predstavljalo je veliku čast za svakog vjernika, ali se mnogi sa tog dugotrajnog puta nisu nikad vratili. Problem zaraznih bolesti, a posebno kolere i srdobolje, dugog puta, klimatskih uslova, te loše ishrane bili su najčešći uzročnici smrti na putu u Mekku i nazad. Međutim, jedan dio hadžija je ostajao u Osmanskom carstvu godinama. Kako bi uspostavila sistem kontrole kretanja podanika austrougarska vlast je regulisala obaveze i prava reisu-l-hudžadža i vasi-muhtara koji su imali ključnu ulogu u vođenju evidencije o umrlim i njihovoj ostavini. Iako je teško ustanoviti statističke podatke o broju i godinama umrlih na hadžu, možemo reći da su to bile razne generacije od 30 do preko 80 godina, te da je socijalna razlika također bila uočljiva i sveprisutna. Smrt hadžije obično je predstavljala gubitak „glave porodice,“ međutim, nemogućnost dobivanja potvrde o smrti uzrokovala je dosta problema ostatku porodice u rodnom kraju. Pored toga, dopremanje imovine ponekad je trajalo dosta dugo, te bi i ostavinska rasprava morala čekati. Dešavalo se da se ostavina godinama zagubi, pa se na kraju nije znalo ni kome pripada. U tom slučaju, ukoliko je niko ne bi mogao prepoznati, ostajala bi u vlasništvu države.

Death Cases During Pilgrimage to Mecca As Included into the Documents of the Sarajevo Supreme Sharia Court at the Time of Austro-Hungarian Rule in B&H

Abstract:

Through analysis of death cases during the trips to hajj from Bosnia and Herzegovina and on the way back, the paper attempts to stress the importance and complexity of the issue. In historical context, the literature so far discussed this problem only marginally. Based on the documents of the Sarajevo Supreme Sharia Court, we are trying to determine the number of such cases, causes of death, personal belongings the pilgrims carried on their trips, and also the consequences that their families in their homeland had to deal with. The analysis of the matter indirectly reflects the travel conditions, material status of Bosnian pilgrims, as well as relationships between pilgrims and the official government during the Austro-Hungarian occupation.

Key words: hajj, Mecca, death, inheritance

Slika br.1⁷⁴

74 Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka fotografija, 3730-ZFR-509

